

قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران

رسول سعیدی زاده^(۱)

چکیده:

قدمگاه یا گام جای از جمله اماکن زیارتگاهی و مقدس است. در کشور ایران قدمگاه‌های فراوانی وجود دارد. تعدادی از قدمگاه‌ها نیز منسوب به امام رضا علیه السلام است. ب

در این گفتار ضمن بیان موقعیت جغرافیایی و تاریخی قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران و چگونگی پراکندگی شان در نقاط مختلف کشور به صحت و سقم آنها پرداخته خواهد شد. جدول پراکندگی قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام به تفکیک استان، نقشه خط سیر حرکت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو و جدیدترین عکس قدمگاه‌های منسوب به آن حضرت، از جمله ضمیمه‌های این پژوهش است.

کلید واژه‌ها:

ایران، امام رضا، قدمگاه.

قدمگاه در اصطلاح به جایی که پای پیامبر یا امام علیه السلام یا ولی به آنجا رسیده باشد گویند. به عبارت دیگر، محلی که اثر پایی در سنگ و جز آن پدیدار است و گمان بر آن است که جای پای پیغمبر صلی اله علیه و آله و یا امام علیه السلام باشد،^(۲) قدمگاه گویند. قدمگاه با منزلگاه تفاوت دارد. منزلگاه جایی است که مسافر شب به آنجا می‌رسد و می‌ماند. به عبارت دیگر مسافت بین دو توقف‌گاه مسافران یا فاصله‌ای که مسافر در یک روز طی می‌کند را منزل گویند. هر منزل برابر با ۶/۲۸ میل و هر میل برابر با ۴۵۰۰ ارش و هر ارش معادل ۴۵ سانتی متر است. منازل بر حسب راحتی و یا دشواری راه به دو نوع سبک و سنگین تقسیم می‌شد. هر منزل تقریباً برابر با ۲۴ کیلومتر می‌باشد.^(۳) بنابراین؛ میان قدمگاه و منزلگاه عموم و خصوص من وجه است. یعنی هر قدمگاهی منزلگاه بوده ولی هر منزلگاهی قدمگاه نیست.

قدمگاه‌های ایران:

در بسیاری از نقاط کشور ایران قدمگاه‌های منسوب به پیغمبر، ائمه معصومین علیهم السلام و اولیای خدا وجود دارد. قدمگاه‌های کشور بر طبق آخرین پژوهش میدانی ۲۱۵ مورد است.^(۴) بیشترین تعداد قدمگاه در ایران به ترتیب در استان‌های هرمزگان، کرمان، خوزستان و خراسان قرار دارد.

اکثر قدمگاه‌های ایران مربوط به اواخر دوران عباسیان (۶۵۶ - ۱۳۲ هـ.ق)، یعنی قرن هفتم هجری قمری است. وجود قدمگاه در ایران دارای علل مختلفی می‌باشد. هجرت تاریخی حضرت ثامن الحجج علیه السلام (۲۰۳ - ۱۴۸ هـ.ق) از مدینه تا مرو، مهاجرت سادات به نواحی مختلف کشور در طی قرون، عشق عامه مردم به خاندان اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام، خواب و رؤیا، از جمله دلایل ساخت بناهای قدمگاهی در ایران است.

قدمگاه‌ها همانند سایر اماکن زیارتگاهی نقش عمده‌ای در رونق اقتصادی و تغییر محل دارند. آبادی روستاها و تبدیل شدن آنها به شهر و منطقه توریستی

همان طوری که در قدمگاه نیشابور دیده می‌شود)، تبادل ارتباطات و آداب و رسوم فرهنگی بین روستاها و شهرها از جمله موارد وجود قدمگاه در یک مکان است.

قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران:

از جمع بندی روایات حرکت امام رضا علیه السلام در ایران به سه خط سیر استانی خواهیم رسید:

۱ - خوزستان ← فارس ← یزد ← خراسان رضوی.

۲ - خوزستان ← فارس ← اصفهان ← یزد ← خراسان رضوی.

۳ - خوزستان ← فارس ← قم ← تهران ← سمنان ← خراسان رضوی.

در باره ورود آن حضرت به استان خوزستان و سپس استان فارس و خروج وی از ایران؟ از طریق استان خراسان رضوی بحثی نیست. اختلاف تنها در مسیر حرکت ایشان در نقاط مرکزی کشور ایران است.

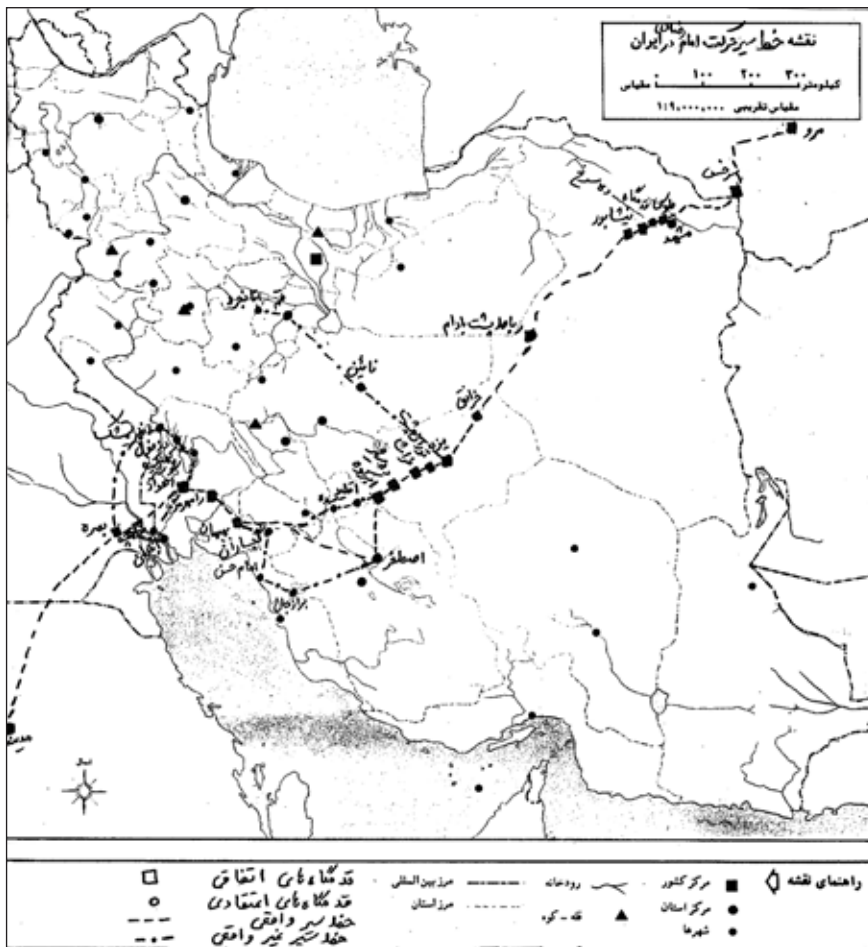
در برخی از نقاط ایران بناهای یاد بودی به مناسبت سفر تاریخی حضرت رضا علیه السلام از مدینه تا مرو وجود دارد. این بناها مربوط به دوران مختلف تاریخ هستند. از میان قدمگاه‌های مذکور تعداد معدودی قدیمی بوده و باقی مربوط به دوران صفویه (۱۱۷۹ - ۹۰۷ هـ.ق) می‌باشد. نگرش صفویان به قدمگاه همانند سایر اماکن زیارتی و مقدس بود. آنان از توسعه قدمگاه برای ترویج مذهب شیعه استفاده می‌کردند. اکثر قدمگاه‌های فعلی ایران که به امام رضا علیه السلام منسوب است مربوط به همین دوران می‌باشد.

در اعتبار قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در کشور ایران باید چند جنبه را در نظر داشت:

الف) تصریح روایی به اسامی شهرها و مکان‌های قدمگاهی.

ب) قرار گرفتن اماکن قدمگاهی در جغرافیای راه‌های قرن سوم هجری قمری یا مسیرهایی که در آن عصر مورد تردد مردم قرار می‌گرفت. توجه به این نکته

ضروری است که کاروان امام رضا علیه السلام از همان راهی عبور نمود که دیگران از آن آمد و رفت می‌کردند. بنابر این؛ قول به اینکه کاروان ایشان انحراف از مسیر عادی داشته مثل حرکت امام رضا علیه السلام به سمت قوچان و باجگیران و سپس رفتن به سرخس و مرو، نیاز به دلیل قوی مانند تصریح روایی دارد.

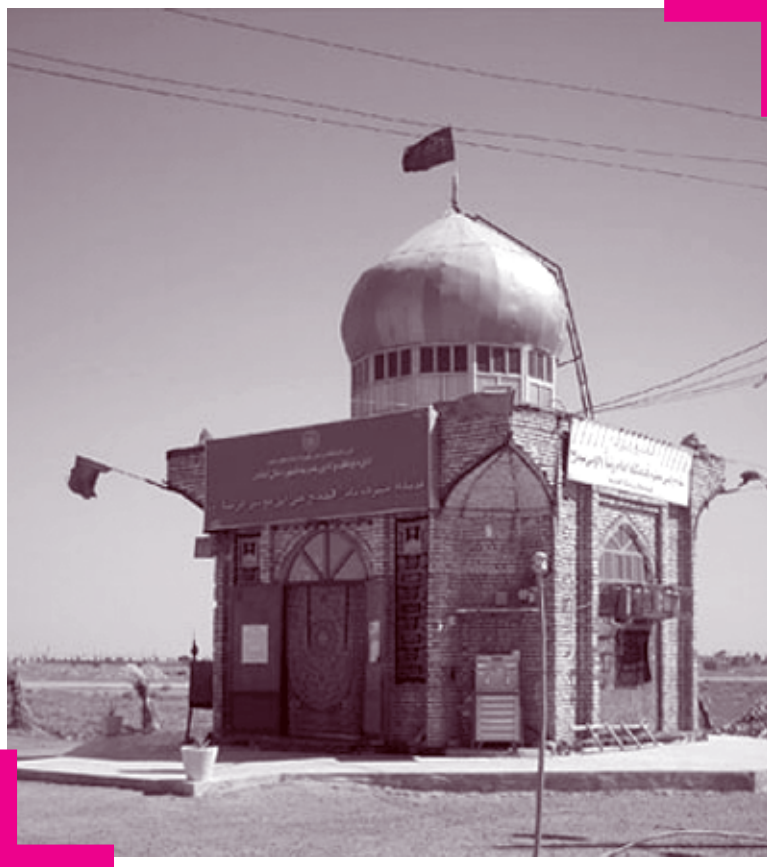
(ج) استفاده از قرائن محکم، از جمله آثار باستانی که از قرون گذشته بر جای مانده است.

در نقاط مختلف ایران و به ویژه استان خوزستان قدمگاه‌هایی به نام امام رضا علیه السلام

وجود دارد. در خوزستان از شمالی ترین نقطه تا جنوبی ترین و از شرقی ترین تا غربی ترین آن زیارتگاه‌ها و قدمگاه‌های منسوب به آن امام است. قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران به ترتیب خط سیر استانی عبارتند از:

آبادان :

قدمگاه امام رضا علیه السلام در شمال شهرستان آبادان و در پشت بیمارستان آیت الله طالقانی (آرین سابق) و در مسیر روستای فیاضیه واقع شده است. بنای مذکور در گذشته ساده و از گل و حصیر بود که مردم برای دعا و نیایش به آنجا می رفتند، این بناء تا سال ۱۳۵۳ش پا بر جا بود، تا اینکه به وسیله رژیم گذشته به بهانه خاکبرداری

جهت احداث کوی ملت و ساختمان سازی در شهرک مجاور، تمام آثار آن از بین رفت. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شروع جنگ تحمیلی مانع از بازسازی آن گردید. در سال ۱۳۷۹ ش به اهتمام ریاست وقت اداره اوقاف شهرستان آبادان این قدمگاه بازسازی و از نو بر پا گردید.^(۵)

مسافت بصره تا اهواز در زمان‌های نزدیک به عصر امام رضا علیه السلام بر طبق تصریح جغرافی‌دانان قدیم شامل راه‌های ذیل می‌شد:

بصره ← اُبله = چهار فرسخ.

اُبله ← بیان = پنج فرسخ.

بیان ← حصن مهدی = شش فرسخ (زمینی) و یا هشت فرسخ (آبی).

حصن مهدی ← سوق الاربعاء = چهار فرسخ.

سوق الاربعاء ← مُحول = شش فرسخ.

محول ← دولاب = هشت فرسخ.

دولاب ← سوق الاهواز = دو فرسخ.^(۶)

بنابر این؛ مسافت بصره تا اهواز ۳۶ فرسخ (حدود ۲۱۶ کیلو متر) است.^(۷) البته مسافتی از راه بصره تا اهواز (همان گونه که امروز نیز هست) آبی می‌باشد که باید به وسیله پل و یا کشتی طی کرد.

با این توصیف؛ نه در روایات و نه در راه‌هایی که در زمان نزدیک به عصر امام رضا علیه السلام به وسیله مردم طی می‌شد، ذکری از کلمه آبادان که در متون قدیمی به عبّادان و اُپاتان معروف می‌باشد،^(۸) نیست. و لذا بحث کردن در باره ورود و یا حتی عبور امام رضا علیه السلام از آبادان فاقد مستندات است. پس وجود قدمگاه در منطقه حاصل اعتقادات عامیانه مردم به ائمه معصومین علیهم السلام تلقی می‌شود.^(۹)

امام رضا علیه السلام:

بنا به اعتقاد عموم، شهر مرزی شلمچه نقطه ورود امام علی بن موسی رضا

علیهما السلام به ایران است. ظاهراً این شهر قدمگاه حضرت می باشد.

علی بن موسی الرضا علیهما السلام:

قدمگاه علی بن موسی الرضا علیهما السلام در شهرک امام رضا علیه السلام شهرستان اندیمشک قرار دارد. این قدمگاه هم اکنون مدفن امامزاده سید خلیل است. بنای قدمگاه دارای نقشه مربع شکل می باشد و دو بار بازسازی گردیده است. قدمگاه امام رضا علیه السلام دارای حدود چهار هکتار فضای عمومی می باشد. قسمت داخلی بنا دارای راهرویی حدود ۴/۷ متر و یک سالن مستطیل شکل حدود ۹ × ۴ متر و اتاقی که مدفن سید خلیل در آن واقع شده با مساحت ۳/۵ × ۳/۵ متر است. (۱۰)

این بقعه به جهت احترام و تکریم حضرت رضا علیه السلام ساخته شد و بعدها با دفن یکی از سادات محل به نام «سید خلیل» در آنجا تبدیل به یک مکان زیارتگاهی گردید و مردم در جوار آن مردگان خود را دفن نمودند.

شاه خراسون:

بقعه شاه خراسون در شهر گتوند به عنوان قدمگاه امام رضا علیه السلام شناخته می شود.

در فاصله تقریباً دو کیلومتری قبرستان کنونی گتوند، در کنار رود کارون و بین گتوند و سد تنظیمی، پُلی قرار داشت. در کنار تاسیسات پل، بقعه‌ایشامل ایوان و مدخل و قبر با گنبدی گچی قرار و در روبروی آن درختان بسیاری قرار داشت.^(۱۱)

این بقعه بنایی است در منتهی الیه جنوب شهرستان دزفول و در نزدیکی بلوار ۴۵ متری کنونی. شکل بنا چهار طاقی بوده و ابعاد کلی آن 10×17 متر و اتاق بقعه 5×5 متر است. سقف آن، آجر کاری جناقی است که بدیع و زیبا ساخته شده است. قبر در ضلع بالایی اتاق قرار دارد و به صورت افقی محراب بنا را قطع می‌کند و از نظر قرار گرفتن، محل قبر شکل غیر عادی دارد. گوشواره‌هایی در اطراف محل مقبره ساخته شده که فاقد تزیینات است و در محوطه قبرستان هم سنگ قبری که کهنه باشد دیده نمی‌شود.^(۱۲)

رونق این قدمگاه تا اوایل دهه ۱۳۶۰ خورشیدی پا بر جا بود و سپس کم کم از رونق افتاد و تخریب شد و اکنون تلی از خاک در محدوده‌ای کوچک از آن بقعه باقی مانده است.^(۱۳)

این بقعه علاوه بر این که فاقد سند است، با ابهام نیز روبروست.^(۱۴) طی کردن مسیر دایره وار برای رسیدن به مقصد یعنی شهر اهواز، از مشکلات دیگر آن است.

امام رضا علیه السلام:

در جنوب آبادی کهنک (واقع در بین راه شهرستان دزفول به شهرستان شوشتر)، بقعه کوچکی از آجر با گنبدی دو طبقه و کلابی مانند وجود دارد که به قدمگاه امام رضا علیه السلام شناخته می‌شود. گنبد بر یک قاعده مدور و قطور بنا شده است. بنا دارای دو طاق رومی کوچک در جبهه ایوان شمالی است و اضلاع خارجی بقعه در میان قبرستانی واقع است و اراضی زراعتی و درختان کنار اطراف آن را گرفته‌اند.^(۱۵)

بنابه گفته شرف الدین شوشتری این بنا سندی ندارد.^(۱۶) علاوه بر این؛ قدمگاه

مذکور در خارج از خط سیر عادی قرار داشته و مستلزم عبور از راه‌هایی است که صدها کیلو متر از مسیر معمولی دور می‌باشد.

امام رضا علیه السلام دیمی:

زیارتگاه امام رضا علیه السلام، معروف به دیمی در شهر شوشتر قرار دارد. این قدمگاه روبروی تپه‌ای نسبتاً بلند در شمال شرقی شهر و در نزدیکی زیارتگاه موسوم به صاحب الزمان عجل اله تعالی فرجه و بقعه سید محمد گیاهخوار قرار دارد. این قدمگاه تاریخی و معروف سنگی بوده و دارای سه دهنه ایوان موازی در یک سو با پوشش طاق گهواره‌ای می‌باشد. اطاق اصلی آن دارای گنبد است و کتیبه‌ای به ابعاد تقریبی ۱۰۰×۳۰ سانتی متر بالای سر درب ورودی این بخش به چشم می‌خورد که از جنس سنگ مرمر به تاریخ ۱۰۹۴ ق است. در کتیبه آن نوشته اند:

این بنای رفیع و کوی مراد
وین مکان شریف و فیض و رضا
بود در عهد خسرو دوران
.... جم خدیو ملک خدا
شاه گیتی سلیمان شاه
آن که فرمان اوست حکم قضا

.....

و در بیت آخر آن تاریخ ساخت بنا « سنه اربع و تسعین بعد الالف » آورده شده است. (۱۷)

طول ایوان ورودی بنا ۶/۴۵ متر، عرض آن ۳/۴۰ متر و عرض تمامی بنا ۱۴/۳۰ متر است. بنا رو به شمال توجه دارد. گنبد بقعه، شلجمی با روپوش گچ اندود است. فضای داخلی بقعه به صورت چهار ضلعی و به ابعاد ۳×۳ متر است و چهار هلال و چهار پنجره دارد. سقف آن مدور و پایه گنبد هشت ضلعی است و به نظر می‌رسد

گنبد در ابتداء هشت ضلعی کلاه درویشی بوده و هنگام تعمیرات، به صورت شلجمی در آمده است. در درون بقعه، آثار مرقدی مشهود نیست. این بنا بر اساس کتیبه موجود، به سال ۱۰۹۴ هـ.ق در روزگار شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵ - ۱۰۷۷ هـ.ق) ساخته شده است. (۱۸)

بنای مذکور علاوه بر اینکه فاقد سندیت است، (۱۹) مستلزم طی کردن کاروان حضرت رضا علیه السلام در مسیری دایره وار برای رسیدن به اهواز می باشد، که البته این مسئله معقول نیست. از این رو؛ ساخت این قدمگاه را باید به خاطر عشق مردم مسلمان منطقه به اهل بیت علیهم السلام دانست.

مسجد علی بن موسی الرضا علیهما السلام:

مسجد علی بن موسی الرضا علیهما السلام یا مسجد جامع شهرستان شوشتر جزو قدیمی ترین بناهای کشور می باشد. این مسجد بنا به اعتقاد مردم شوشتر قدمگاه امام رضا علیه السلام است. (۲۰)

بنای مذکور به گفته شرف الدین شوشتری هیچ گونه سندی ندارد. (۲۱) مضافاً، خارج بودن از مسیر عادی و سفر دایره وار برای رسیدن به مقصد (اهواز)، از جمله مشکلات پذیرش مسجد جامع شوشتر به عنوان قدمگاه آن حضرت است.

روستای امام رضا علیه السلام:

در روستای امام رضا علیه السلام بخش جالیزان شهرستان امیدیه خوزستان، قدمگاهی به نام آن حضرت وجود دارد که مورد زیارت اهالی قرار می گیرد. (۲۲)

مسجد علی بن موسی الرضا علیهما السلام:

این مسجد در شهر اهواز، یکی از قدیمی ترین نقاطی است که در کشور ایران به نام امام رضا علیه السلام وجود دارد. مسجد آن حضرت روبروی سد شادروان قرار دارد. وی هنگامی که در سر راه مدینه به خراسان بود آنجا را بنا نمود. (۲۳) اعتقاد مردم اهواز آن

است که مسجد علی بن موسی الرضا علیهما السلام قدمگاه امام رضا علیه السلام می باشد. با توجه به زمان وقوع سفر ابو دلف در ایران، که حدود ۱۴۰ سال پس از شهادت امام رضا علیه السلام، یعنی در سال ۳۴۱ هـ. ق واقع شد و اینکه مؤلف خود از جغرافی دانان معروف عصر خویش بوده و آنچه گفت خود آنها را دیده است، می توان به یقین مکان مذکور را به عنوان قدمگاه امام رضا علیه السلام پذیرفت.

در باره محل دقیق این مسجد در شهر اهواز، نظر واحدی وجود ندارد. گروهی احتمال داده اند مکان آن در نزدیکی پل راه آهن فعلی اهواز است. اما ظاهراً این مسجد در محل مقبره فعلی علی بن مهزیار قرار دارد. در قسمت غربی مقبره علی بن مهزیار پیوسته به مقبره، سالنی است که احتمالاً همان مسجد امام رضا علیه السلام می باشد. گویند علی بن مهزیار وصیت کرده بود پس از مرگ، او را در مسجد مذکور دفن کنند. (۲۴)

شاه آباد:

روستای شاه آباد در بخش لالی شهرستان مسجد سلیمان استان خوزستان بوده و امامزاده ای به نام ابوالقاسم دارد. این روستا در انتهای راه اتومبیل رو کوهستانی صعب العبوری واقع است. ساکنین آن همگی از سادات بختیاری زبان هستند که به شغل دامداری مشغولند. مردم آنجا معتقدند که آب معدنی موجود در دره سمت چپ این روستا، برای حمام و وضو ساختن فرزند موسی بن جعفر علیه السلام بود که از این راه گذشته است. بر طبق منابع موجود، در زمان های گذشته بقعه ای تحت عنوان قدمگاه در آنجا وجود داشته است. (۲۵)

ایذه:

در مال میر (نام قدیم ایذه)، دو بقعه است یکی موسوم به شاه دیناور و دیگری معروف به امام رضا علیه السلام، که اهالی می گویند آن حضرت در این مکان نماز خوانده

است؛ ولی قبری هم در وسط بقعه وجود دارد که این اعتقاد را دچار تزلزل می‌کند (۲۶).

قدمگاه منسوب به امام رضا علیه السلام، در پارک شهرداری شهر ایذه، واقع در ۱۲۶ کیلومتری شمال خاوری شهرستان اهواز وجود دارد.

رامهرمز:

در شهرستان رامهرمز قدمگاهی قدیمی منسوب به امام رضا علیه السلام وجود دارد. (۲۷) در محله گچ کوب‌ها بر تپه‌ای در وسط باغ، قدمگاه امام رضا علیه السلام است. گویند آن حضرت مدتی در این باغ ماندگار شد و سپس به طرف خراسان سفر کرد و در این بقعه قدمگاه آن بزرگوار است. (۲۸)

مسجد جامع بکان:

ارجان در هشت کیلومتری شمال بهبهان فعلی قرار دارد. بکان محله‌ای از ارجان یا ارگان (حومه بهبهان فعلی) است. بنا بر اعتقاد گروهی از مردم، زمانی که امام رضا علیه السلام از مدینه به سمت طوس حرکت می‌کردند، شب را در مسجد جامع بکان که آن زمان در مرکز ارجان واقع بود بیتوته نمودند. از این رو؛ به این محل قدمگاه اطلاق می‌گردد.

بنای محقر در ساحل شرقی رود مارون و به فاصله کمی در غرب کارخانه سیمان بهبهان است. بر سر در ورودی بنا نوشته‌اند:

گر میسر نشود بوسه زخم پایش را

هر کجا پای نهاد بوسه زخم جایش را

ظاهراً این قدمگاه در عهد دیلمیان بنا گردید و در طول تاریخ هر زمان که به تخریب کشیده شد، تعمیری نه چندان اساسی در آن صورت گرفته است.

وضعیت فعلی بنای قدمگاه مسجد جامع بکان مخروبه است. اگر چه در

نگهداری آن حفاظت لازم صورت می‌گیرد، ولی نیاز به مرمت و بازسازی دارد. در منطقه بکان حمام و پل قدیمی مخروبه نیز وجود دارد. حمام بکان جزو زیباترین و با ارزش‌ترین بناهای تاریخی دوره اسلامی بهبهان است و از نظر معماری دارای اهمیت می‌باشد. (۲۹)

با توجه به آثار باستانی موجود و شهرت محلی و هم چنین تصریح روایی، ظاهراً مشکلی در پذیرفتن قدمگاه مسجد جامع بکان نیست.

بهبهان:

در کوی کاروان سرای شهرستان بهبهان قدمگاه امام رضا علیه السلام قرار دارد. (۳۰) به اعتقاد مردم آن حضرت توقفی در این مکان داشته اند.

شهر بهبهان فعلی با شهر ارگان باستانی که در منابع قدیم آورده شده بیش از هفت کیلومتر (یا بیش از یک فرسنگ) فاصله دارد. آنچه در منابع وارد گردید، ارجان یا ارگان است نه بهبهان فعلی. بنابراین؛ این عقیده صحیح نبوده و مشکل می‌توان آن را پذیرفت.

بندر امام حسن علیه السلام:

در شهر بندری امام حسن از توابع بندر دیلم استان بوشهر، قدمگاهی به نام امام رضا علیه السلام وجود دارد. به تازگی بنای قدیمی قدمگاه که ساختمان گنبد داری بود تخریب و به جای آن بارگاه جدیدی به نام قدمگاه امام رضا علیه السلام ساخته شد. (۳۱)

ورود امام رضا علیه السلام به روستای سی نیز (امام حسن) که به تازگی به شهر تبدیل گردیده، مستلزم حرکت کاروان به سمت جنوب و در کناره خلیج فارس است. در حالی که در هیچ یک از منابع موجود به چنین چیزی اشاره نگردید. وجود قدمگاه در شهر امام حسن را باید ناشی از عشق مردم به اهل بیت علیهم السلام دانست.

برازجان:

در شهرستان برازجان (دشتستان) استان بوشهر، قدمگاهی به نام امام رضا علیه السلام وجود دارد. (۳۲) مواردی که در باره قدمگاه امام رضا علیه السلام در شهر امام حسن گفته شد، در اینجا نیز صادق است.

گچساران:

در روستای دیل از توابع بخش مرکزی شهرستان گچساران (دو گنبدان) استان کهگیلویه و بویراحمد، قدمگاهی منسوب به امام رضا علیه السلام وجود دارد. این روستا در ۲۵ کیلومتری شمال غربی دو گنبدان و ۱۸۴ کیلومتری یاسوج قرار دارد. آب و هوای آن در فصل بهار مطبوع و دلپذیر بوده و در تابستان گرم و خشک و در زمستان بارانی و معتدل است. (۳۳)

سده:

سده در جنوب ایران و در شمال فارس و یکی از بخش‌های شهرستان اقلید است که تا مرکز شهرستان ۷۵ کیلومتر می‌باشد. در دوران هخامنشی، اصلی‌ترین راه ارتباطی تخت جمشید و خلیج فارس از این شهر می‌گذشت. قدمگاه سده، از جمله قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام است. بنابر اعتقاد مردم شهر سده، این قدمگاه در مسیر حرکت آن حضرت بود و آن حضرت مدتی در آنجا سکنی گزیدند. امروزه این قدمگاه در نزدیکی شهر سده واقع و دارای چشمه و باغ، با پوشش گیاهی و درختان کهن است. (۳۴)

دوری قدمگاه سده از جاده باستانی زرقان به اصطخر و سر انجام مهر آباد به ابرقویه (ابر کوه)، وجود نداشتن آثار باستانی و بالاخره تفریحی بودن منطقه، موجب عدم پذیرش این قدمگاه است.

اقلید:

شهرستان اقلید در فاصله ۲۵۰ کیلومتری شیراز به اصفهان و در ۱۶۰ کیلومتری یاسوج و در شمال استان فارس قرار دارد. بنا بر اعتقاد اهالی، امام رضا علیه السلام از طریق آن شهرستان به ابرکوه رفتند. از این رو؛ آن حضرت دارای قدمگاهی در اقلید است. از تحقیق در جغرافیای قدیم، نقشه خوانی راه‌های جدید و قدیم اصطخر فارس به ابرکوه و عدم وجود آثار باستانی؛ چنین بر می‌آید که خط سیر حرکت امام رضا علیه السلام در سفر تاریخی خود از مدینه تا مرو (در مرحله دوم) از استان فارس از مسیر زیر بوده است:

زرقان ← اصطخر.

اصطخر ← بیر قریه (بیر قریه در حدود روستای قوام آباد فعلی است).

بیر قریه ← کهمند.

کهمند ← ده بید (ده بید امروزه صفا شهر نامیده می‌شود).

ده بید ← هَنَشک.

هنشک ← مهرآباد.

مهرآباد ← ابرقویه (ابرکوه).^(۳۵)

بنا بر این؛ شهرستان اقلید در مسیر حرکت امام رضا علیه السلام نبوده و خارج از آن است.

مسجد کلوان:

این قدمگاه در پشت مسجد کلوان شهرستان نائین قرار دارد. به اعتقاد مردم این محل قدمگاه حضرت رضا علیه السلام است.^(۳۶)

مطلبی که درباره قدمگاه مسجد قدیمان گفته خواهد شد در خصوص مسجد کلوان نیز صادق است. لذا پذیرفتن این مکان به عنوان قدمگاه اشکال دارد.

مسجد قدیمان:

قدمگاه مسجد قدیمان در ضلع جنوب شرق مسجد جامع شهرستان نائین واقع و به شکل مثلث است. بناء یک متر از زمین ارتفاع داشته و اطراف آن را نرده چوبی نصب کرده‌اند. نقش پایی بر روی سنگ به چشم می‌خورد که به عنوان یادگار ورود و توقف امام رضا علیه السلام در این مسجد ساخته شده است، اعتقاد بر این است که آن حضرت برای رفتن به مرو خراسان از شهرستان نائین عبور کرده و در مسجد قدیمان نماز خوانده و در حمام محله سنگ نائین استحمام نموده‌اند. (۳۷)

۲۳۲

بقاع متبرکه

قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران

منابع اولیه و معتبر هیچ گونه اطلاعی از جزئیات مسیر راه حضرت از فارس به خراسان ارائه نمی‌دهند و تعیین خط سیر دقیق و قطعی در این بخش از راه دشوار است. اطلاعات افزوده منابع محلی نه تنها جغرافیای حرکت امام را روشن نمی‌سازند، بلکه ایجاد تناقض نیز می‌کنند. منابع محلی در منطقه کویری یزد از قدمگاه خرائق و چند یاد بود در شهر نائین، نقل جداگانه آورده‌اند. این دو شهر تقریباً در دو مسیر مخالف نسبت به شهر یزد قرار دارند. یکی در شرق و دیگری در شمال

غربی این شهر واقع شده است و پر واضح است که عبور از یک راه، راه دیگر را بی اعتبار می سازد.^(۳۸)

نکات مبهم و گاه متناقضی که در باره قدمگاه مسجد قدیمان به چشم می خورد^(۳۹) پذیرفتن آن را بعنوان قدمگاه مشکل می سازد.

حسن آباد جرقویه علیا:

روستای حسن آباد مرکز بخش جرقویه علیا شهرستان اصفهان است. این روستا در فاصله ۳۲ کیلومتری جنوب ورزنه بوده و فاصله اش تا مرکز استان ۱۱۵ کیلومتر می باشد. حسن آباد، روستایی نسبتا بزرگ است که در سال ۱۳۷۳ش تبدیل به شهر شد. بنابر اعتقاد گروهی، قدمگاه موجود، در حسن آباد جرقویه علیا است. اما نبودن بنای مناسب و قدیمی و هم چنین دور بودن از مسیر راه باستانی، موجب ضعف این مکان به عنوان قدمگاه امام رضا علیه السلام است.

انانجود:

در روستای انانجود شهرستان آشتیان،^(۴۰) قدمگاهی منسوب به امام رضا علیه السلام است که جزو مراکز زیارتی شمرده می شود.^(۴۱)

مسجد بیرون، ابرکوه:

قدمگاه علی بن موسی الرضا علیهما السلام در ابرکوه معروف است. ابرکوه یا ابرقوه امروزه جزو استان یزد شمرده می شود. این شهرستان در عصر امام رضا علیه السلام جزو اصطخر فارس بود.^(۴۲) در حومه شهرستان ابرکوه مسجدی است که به «مسجد بیرون» معروف می باشد. از قدیم اعتقاد بر این بود که این مسجد قدمگاه علی بن موسی الرضا علیهما السلام است. در این قدمگاه کتیبه ایاز کاشی معرق در سه رشته خط به عرض تقریبی ۶۵ سانتی متر و طول ۵ متر بر پیشانی سر در ورودی به رنگ های آبی و سفید نصب شده است.^(۴۳)

قرار گرفتن قدمگاه علی بن موسی الرضا علیه السلام در راه باستانی موسوم به راه شاهی، در قرون اولیه اسلامی، وجود آثار باستانی در منطقه و قدمت بنای مسجد بیرون، از جمله دلالتی است که صحت این قدمگاه را تأیید می‌کند.

۲۳۴

بقاع متبرکه

ده شیر:

ده شیر یا قریه شیر روستای باستانی بر سر راه ابر کوه به تفت می‌باشد. فاصله ابرکوه تا ده شیر ۱۳ فرسنگ یا سه منزل (حدود ۶۵ کیلومتر) بوده است. فاصله ده شیر تا علی آباد شش فرسخ (حدود ۳۰ کیلومتر) است.^(۴۴) فاصله علی آباد تا به فراشاه نیز شش فرسخ می‌باشد. امروزه فاصله ده شیر تا شهرستان تفت ۶۷ کیلومتر است.

آثار تاریخی و قدیمی در ده شیر، شامل یک رباط و مسجد و یک قدمگاه می‌باشد.^(۴۵) به گزارش منابع، در قرن پنجم هجری قمری قدمگاهی در این مکان

قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران

وجود داشته است.

با توجه به قدمت هزار ساله قدمگاه ده شیر، ظاهراً مشکلی در پذیرفتن آن به این عنوان وجود ندارد.

مسجد مشهد علی بن موسی الرضا علیهما السلام، فراشا:

روستای فراشا (اسلامیه) واقع در هشت کیلومتری شهرستان تفت (از راه ابر کوه)، از آبادی‌های قدیم منطقه است. در سال ۵۱۲ هـ. ق به امر کرشاسپ بن علی (شکوفایی ۴۸۸ - ۵۱۳ هـ. ق) از امرای کاکویه دیلمی قدمگاهی به مناسبت اقامت امام رضا علیه السلام در آنجا ساخته شد. سنگ قدمگاه فراشا نفیس و معروف است. (۴۶)

اصل بنای مسجد مشهد علی بن موسی الرضا علیهما السلام در فراشا، چهار ضلعی است و هر ضلع آن از داخل، هشت متر می‌باشد. در ارتفاع قریب به سه متر، بنا به هشت ضلعی بدل شده و بر سر آن گنبد آجری قرار گرفته است. بنا دارای سنگ تاریخی و کتیبه و تزئینات داخلی و یادگارهایی است. (۴۷)

قدمت هزار ساله بنای مسجد مشهد علی بن موسی الرضا علیهما السلام، قرار گرفتن فراشا در راه باستانی موسوم به راه شاهی که از ابر کوه تا به یزد امتداد داشت، (۴۸) از جمله دلایل اصیل بودن این قدمگاه است.

مسجد توران پشت:

روستای توران پشت در سر راه تفت به یزد قرار دارد و جزو شهرستان تفت می‌باشد. (۴۹) بنا به اعتقاد مردم این مسجد قدمگاه امام رضا علیه السلام است. در این قدمگاه یک سنگ مرمر که روی آن صلوات بر ائمه معصومین علیهم السلام ذکر شده وجود دارد. این سنگ متعلق به اوایل دوره صفویه می‌باشد. (۵۰)

قرار گرفتن روستای توران پشت در مسیر جاده ولایت و قدمت بنا از جمله دلایل صحت آن شمرده می‌شود.

مشهد مسجد فرط:

در مسجد فرط شهرستان یزد قدمگاهی وجود دارد که حاکی از اقامت حضرت رضاعلی (ع) در آنجا می‌کند. سنگ سفید گران قیمت و بسیار معروف قدمگاه مسجد فرط از یزد به مشهد رضوی منتقل و امروزه به عنوان سنگ قبر امام (ع) در موزه مرکزی آستان قدس مورد بازدید عموم قرار می‌گیرد.^(۵۱) بر طبق کتیبه سنگ مسجد فرط که در سال ۵۱۶ هـ. ق نوشته شد، محل مسجد به مقام امام رضاعلی (ع) معروف بود.^(۵۲)

۲۳۶

بقاع متبرکه

قدمت بنای مشهد، تصریح کتیبه موجود به اقامت آن حضرت در محل مسجد، از جمله دلائل صحت این قدمگاه است.

مشهدک:

قدمگاه خرائق یا مشهدک، در ۶۰ کیلومتری شمال شرقی شهرستان یزد واقع شده است. خرائق امروزه جزو شهرستان اردکان می‌باشد. مشهدک در کنار قبرستان روستای خرائق قرار دارد و تنها از آن بقعه گلی کوچک

و ویرانه‌ایکه یک طاق گنبدی شکل دارد بر جای مانده است. مردم محل مشهدک را محل عبادت و نماز امام رضا علیه السلام می‌دانند. در این بقعه سنگ خاکستری رنگی به اندازه ۲۹ × ۲۷ سانتی متری بر دیوار سمت قبله نصب شده که به خط نسخ عبارتی به تاریخ ۵۹۵ هـ ق بر آن حک شده است. (۵۳)

قدمت بنا، تصریح به علت ساخت بنا در کتیبه بر جای مانده از قرن ششم، قرار گرفتن محل در مسیر راه تردد کاروان‌ها، مشهدک را بدون هرگونه گمانی تبدیل به قدمگاه امام رضا علیه السلام کرده است.

نیشابور:

در شهرستان نیشابور به قدمگاه‌های چندی از امام رضا علیه السلام برخورد می‌شود که در اینجا به ترتیب آنها را ذکر می‌کنیم:

۱. روستای مویدیه:

بنابر گفته حاکم نیشابوری زمانی که کاروان امام رضا علیه السلام به منطقه نیشابور رسید، شیخ ابو یعقوب اسحاق راهویه مروزی، شیخ شهر و مقدم ارباب کشف و ولایت بود در کبر سن آن شیخ مسن زین منن به اقدام نمود به تأیید توفیق غیبیه تا روستای مویدیه با چند هزار صدیق رفیق در پی پیشوا رفتند. (۵۴)

۲. محله فز:

محله فز که گاهی به اشتباه غز گفته می‌شود، محله ای‌آباد و بزرگ و خوش آب و هوا در نیشابور قدیم بود. (۵۵) گویند چون آن حضرت به نیشابور رسید در محله فز در کوچه بلاس آباد (بلاش آباد یا لاشاباذ) اقامت گزید. (۵۶)

عین کهلان نیز در همین محله قرار داشت. بنابر روایات چشمه آبی در آنجا وجود داشت که امام رضا علیه السلام به احیای آن امر نمود و در کنار آن حمامی ساخت. ماجرای کاشت نهال بادام در محوطه کهلان، نیز در همین محله رخ داده است. (۵۷)

۳. تلاجر د:

تلاجر د که هم اکنون بقعه امامزاده محمد (محمد بن محمد بن حسین بن زید بن امام علی سجاد^{۵۸} علی^{علیه السلام}) معروف به امامزاده محروق در آنجا قرار دارد، از جمله قدمگاه‌های امام رضا^{علیه السلام} در نیشابور است.^(۵۹) با تخریب نیشابور قدیم و بنای شهر جدید، امامزاده محمد در خارج از شهر قرار گرفت. قدمگاه حضرت رضا^{علیه السلام} در مقبره امامزاده محمد محروق معروف است. بر دیوار حرم سنگی نصب شده که اثر دو جای پای بر آن دیده می‌شود. مردم گویند جای پای امام رضا^{علیه السلام} است. این اثر پا از سنگ قدمگاه کوچک تر است. به هر حال امام رضا^{علیه السلام} هنگام گذشتن از نیشابور به زیارت این امامزاده رفته اند. بر سر در ورودی صحن این امامزاده نگاشته‌اند که این عمارت در سنه ۱۱۱۹ هـ. ق در عصر شاه سلطان حسین صفوی مرمت شده و سلطان دو رشته قنات وقف آن کرده است.^(۶۰)

۴. مربعه:

زمانی که امام رضا علیه السلام قصد خروج از نیشابور را داشت، محمد بن رافع، احمد بن حارث، یحیی بن یحیی و اسحاق بن راهویه با جماعتی از محدثین و علماء، در محله مربعه شهر نیشابور اطراف استرش را گرفتند و از آن حضرت خواستند تا حدیثی از پدر بزرگوارشان نقل نمایند که آن حضرت حدیث «سلسله الذهب» را بیان فرمود. (۶۱)

۵. رباط سعد:

مکان کنونی رباط سعد به درستی معلوم نیست. ولی احتمال دارد که با آبادی «سعد آباد» واقع در هفت کیلومتری شرق نیشابور در کنار جاده آسفالته نیشابور به مشهد، مطابقت داشته باشد. داستان مردی که از فساد دهانش در رنج بود، و امام رضا علیه السلام را در خواب دید که دارویی را برای بهبودی او به وی تجویز کرد و ملاقات آن شخص با امام که نیشابور را به قصد طوس ترک نموده و در آن رباط مستقر بودند، مشهور است. (۶۲)

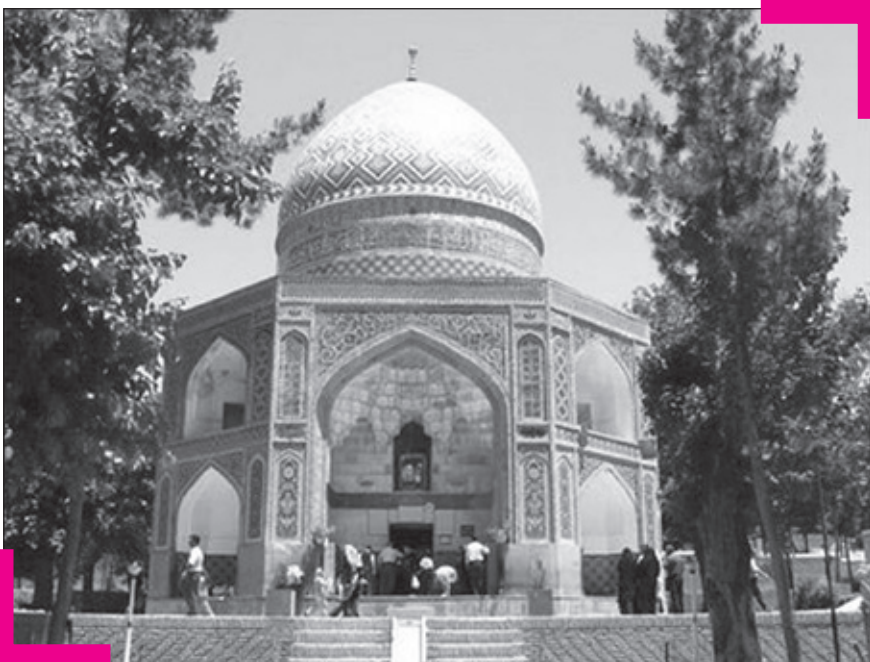
۶. اسپریس:

اسپریس یا اسپرس که امروزه تبدیل به شهر شده و به نام شهر قدمگاه شناخته می‌شود، در ۲۴ کیلومتری شرق نیشابور واقع و امروزه جزو یکی از شهرهای این شهرستان است. بر اثر کثرت استعمال، این کلمه اسم برای آن شهر گردید. قدمگاه مجموعه‌ایمشمتمل بر یک بقعه، باغ، کاروان سرا، حمام و یک آب انبار است. از قدیم در این محل چشمه‌های طبیعی آب وجود داشته است که موجب جلب نظر رهگذران می‌شد.

بنیاد بقعه قدمگاه در زمان شاه عباس صفوی (۹۹۵ - ۱۰۳۸ ه. ق.) گذاشته شد و باغ آرایبی آن محل آغاز گردید. کاروان سرا و چاپارخانه و حمام ساخته شد. ساختمان قدمگاه در دوران شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷ - ۱۱۰۵ ه. ق.) به پایان

رسید. در حال حاضر، از آن مجموعه، بقعه و کاروان سرا بر جای مانده و آب انبار و حمام متروک و نیمه مخروبه است. (۶۳)

۲۴۰

بقاع متبرکه

تصریح روائی، باز گوئی مؤرخان، وجود آثار باستانی و شهرت قدیمی محل به وجود گام جای پای امام رضا علیه السلام هیچ گونه احتمال نقضی در این باره باقی نمی گذارد.

مشهد:

۱. ده سرخ:

ده سرخ از توابع احمد آباد شهرستان مشهد که در منابع قدیم به «قریه الحمراء» نامیده می شود، از جمله قدمگاه های امام رضا علیه السلام شمرده می شود. بنابر روایات پس از این که امام از نیشابور خارج شد، در راه طوس به این ده که خاکش سرخ بود رسید. گویند آن حضرت با دست مبارک زمین را کردند و چشمه آبی جوشید و

ایشان و همراهان شان از آن آب وضو ساخته و نماز خواندند. این چشمه در قرن ششم به نام «چشمه رضا» مشهور بود^(۶۴) و اکنون نیز به همین نام در روستای ده سرخ قرار دارد.^(۶۵) در کنار چشمه ده سرخ، قطعه زمینی مشهور به تختگاه امام واقع است که از نظر اهالی متبرک می باشد و مراسم مذهبی در آنجا انجام می گیرد.

۲. نوقان طوس:

نوقان بخشی از طوس قدیم بود که امروزه تنها محله ایاز آن در نزدیکی حرم مطهر بر جای مانده است. بنابر روایات، حضرت رضا علیه السلام در نوقان داخل خانه حمید بن قحطبه طایی شد و در قبه ای که قبر هارون در آنجا بود با دست خود بالای آن خطی کشید و فرمود: این تربت من است و من در اینجا مدفون خواهم شد. بعد از این حق تعالی این مکان را محل ورود دوستان من خواهد گردانید. به خدا سوگند، هر که از دوستان مرا در این مکان زیارت کند و یا بر من سلام کند، حق تعالی مغفرت و رحمت خود را به شفاعت ما اهل بیت بر او واجب می گرداند.^(۶۶) جدول پراکندگی قدمگاه های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران به ترتیب حرکت استانی:

ردیف	استان	شهرستان شهر روستا	نام قدمگاه	عرض جغرافیایی ^(۶۷)	طول جغرافیایی	سطح در مربع متر
۱	خوزستان	آبادان	امام رضا <small>علیه السلام</small>	۳۰/۲۷	۴۸/۱۴	۳
۲	خوزستان	اندیمشک	علی بن موسی الرضا <small>علیه السلام</small>	۳۲/۲۷	۴۸/۲۱	۱۵۵
۳	خوزستان	دزفول	شاه خراسون	۳۲/۲۳	۴۸/۲۴	۱۳۰
۴	خوزستان	کهنک شوشتر	امام رضا <small>علیه السلام</small>	۳۲/۱۵	۴۸/۳۶	۹۰
۵	خوزستان	شوشتر	امام رضا <small>علیه السلام</small> دیمی	۳۲/۰۲	۴۸/۵۱	۴۵

ردیف	استان	شهرستان شهر روستا	نام قدمگاه	عرض جغرافیایی (۶۷)	طول جغرافیایی	سطح درون از ارتفاع از متر
۶	خوزستان	شوشتر	مسجد علی بن موسی الرضا علیه السلام	۳۲/۰۲	۴۸/۵۱	۴۵
۷	خوزستان	امیدیه	امام رضا علیه السلام	۳۱/۲۱	۴۸/۴۲	۲۰
۸	خوزستان	اهواز	مسجد علی بن موسی الرضا علیه السلام	۳۱/۲۱	۴۸/۴۲	۲۰
۹	خوزستان	لالی مسجد سلیمان	-----	۳۲/۱۹	۴۹/۱۵	۴۲۰
۱۰	خوزستان	ایذه (مالمیر)	امام رضا علیه السلام	۳۱/۵۰	۴۹/۵۲	۸۴۰
۱۱	خوزستان	رامهرمز	امام رضا علیه السلام	۳۱/۱۶	۴۹/۳۶	۱۶۰
۱۲	خوزستان	حومه بهبهان	مسجد جامع بکان	۳۰/۳۵	۵۰/۱۵	۳۲۲
۱۳	خوزستان	بهبهان	امام رضا علیه السلام	۳۰/۳۵	۵۰/۱۵	۳۲۲
۱۴	بوشهر	امام حسن	امام رضا علیه السلام	۲۹/۵۲	۵۰/۱۵	—
۱۵	بوشهر	برازجان	امام رضا علیه السلام	۲۹/۱۵	۵۱/۱۲	۶۵
۱۶	کهکیلویه و بویراحمند	دیل گچساران	امام رضا علیه السلام	۳۰/۳۳	۵۰/۴۵	۸۶۰
۱۷	فارس	سده	امام رضا علیه السلام	۳۰/۴۲	۵۲/۱۰	۲۱۵۵
۱۸	فارس	اقلید	امام رضا علیه السلام	۳۰/۵۴	۵۲/۴۱	۲۲۱۰
۱۹	اصفهان	نائین	مسجد کلوان	۳۲/۵۲	۵۳/۰۶	۱۵۶۰
۲۰	اصفهان	نائین	مسجد قدیمان	۳۲/۵۲	۵۳/۰۶	۱۵۶۰
۲۱	اصفهان	حسن آباد جرقویه علیا- اصفهان	-----	-----	-----	-----
۲۲	قم	انانجرد	امام رضا علیه السلام	۳۴/۱۵	۵۰/۰۵	-----
۲۳	یزد	ابرکوه	علی بن موسی الرضا علیه السلام	۳۱/۰۸	۵۳/۱۷	۱۵۱۰

ردیف	استان	شهرستان شهر روستا	نام قدمگاه	عرض جغرافیایی (۶۷)	طول جغرافیایی	مساحت در دوره ارفتار
۲۴	یزد	ده شیر	امام رضا <small>علیه السلام</small>	۳۱/۲۷	۵۳/۴۴	۱۸۵۰
۲۵	یزد	فراشا	مسجد مشهد علی بن موسی الرضا <small>علیه السلام</small>	۳۱/۴۳	۵۴/۰۶	۱۷۵۰
۲۶	یزد	توران پشت تفت	مسجد توران پشت	۳۱/۳۱	۵۳/۵۱	۲۳۴۰
۲۷	یزد	یزد	مشهد مسجد فرطه	۳۱/۵۳	۵۴/۲۲	۱۲۱۰
۲۸	یزد	خراتق (مشهدک)	مشهدک	۳۲/۲۰	۵۴/۴۰	۱۷۶۰
۲۹	خراسان رضوی	نیشابور	(روستای مویديه، محله فز، تلاجرده، مربعه، رباط سعد و اسپریس یا شهر قدمگاه)	۳۶/۰۹	۵۸/۴۸	۱۱۸۳
۳۰	خراسان رضوی	مشهد	ده سرخ	۳۶/۰۲	۵۹/۲۷	۱۶۰۰
۳۱	خراسان رضوی	مشهد	مشهد	۳۶/۱۷	۵۹/۳۵	۹۷۰

نتیجه:

در کشور پهناور جمهوری اسلامی ایران، بیش از ۲۵۰ قدمگاه منسوب به پیغمبر، امام و اولیای خدا صلوات اله علیهم اجمعین وجود دارد، و حداقل یک دهم قدمگاه‌های ایران به نام امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام است. نیمی از قدمگاه‌های منسوب به آن حضرت در مسیر جاده ولایت قرار دارد و باقی در غیر آن راه است. قدمگاه‌های ساخته شده در خارج از این جاده، اغلب به خاطر علاقه مردم مسلمان به خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌باشد. از دوره صفویه تکثیر بناهای قدمگاهی مدنظر قرار گرفت و این سیره تا به امروز ادامه داشته است.

پی نوشت

۱. کارشناس ارشد الهیات و پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، آدرس پست الکترونیکی: qubbat@yahoo.com تیر ۱۳۹۱.
  ۲. معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۶۴۷.
  ۳. دهخدا، لغت نامه (ماده منزل).
  ۴. نویان، چشمه‌ها، قدمگاه‌ها و درختان نظر کرده، ص ۷۸.
  ۵. آبادان شهر خدا (وبلاگ).
  ۶. قدامه بن جعفر، الخراج و صنعة الكتابة، ص ۲۶؛ اصطخری، مسالك و ممالک، ص ۹۴؛ محمد بن حوقل، صورة الارض، ص ۳۰.
  ۷. فرسخ در نزد مسلمانان مساوی با ۱۲۰۰۰ ذراع یا گز، و در نزد اعراب معادل با ۵۹۱۹ متر است. هر فرسنگ سه میل و هر میل ۴۵۰۰ ارش می‌باشد. امروزه هر فرسنگ برابر با شش کیلو متر است. (دهخدا، لغت نامه (ماده فرسخ)؛ معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۵۱۷. اما از بررسی تعدادی از مسافت‌های دوره اسلامی بر می‌آید که هر فرسنگ برابر با حدود چهار کیلومتر شمرده می‌شد.
  ۸. جیهانی، اشکال العالم، ص ۴۳؛ حدود العالم من المشرق الی المغرب، ص ۱۵۲؛ البلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۲۷.
  ۹. ابن پاسخ تحقیقی به درخواست کتبی
- مدیر کل اوقاف آبادان به آن شهرستان ارسال شد.
۱۰. اندیمشک ۱۳۹۰ (وبلاگ)، ۱۳۹۰ andimeshk (۱۳۸۷/۲/۲۳).
  ۱۱. گتوند شهر فراموش شده، (gotvandcity.blogfa.com)، ۱۳۸۸/۶/۱.
  ۱۲. اقتداری، دیار شهریاران (بخش اول)، ج ۱، ص ۷۶۹.
  ۱۳. گتوند شهر فراموش شده، (gotvandcity.blogfa.com)، ۱۳۸۸/۶/۱.
  ۱۴. امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
  ۱۵. اقتداری، همان، (بخش اول)، ج ۱، ص ۲ - ۳۵۱.
  ۱۶. امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، همان.
  ۱۷. انتخاب، www.entekhab.ir، ۱۳۹۰/۴/۱۳.
  ۱۸. اقتداری، همان، ص ۵ - ۵۵۴.
  ۱۹. مؤسسه انتشارات امیر کبیر، همان.
  ۲۰. اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۱، ص ۵۱۳.
  ۲۱. امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، همان.
  ۲۲. سازمان تبلیغات اسلامی خوزستان، (www.kz-tebyan.ir)
  ۲۳. ابو دلف، سفرنامه ابو دلف در ایران،

۳۵. ابن خردادبه، المسالك و الممالک، ص ۹۸؛
 اصطخری، مسالك و ممالک، ص ۶-۱۱۵؛
 محمد بن حوقل، صورة الارض، ص ۱۹۴؛
 ابن بلخی، فارسنامه، ص ۱۴۴، ۲۳۲؛ اعتماد
 السلطنه، مرآت البلدان، ج ۱، ص ۱۰۳؛
 شواتس، جغرافیای تاریخی فارس، ص
 ۸-۲۳۶، ۲۳۲. تحقیق در باره قدمگاه
 اقلید طی نامه رسمی در آبان ماه سال
 ۱۳۸۶ ش به اطلاع مسئولین فرهنگی آن
 شهرستان رسید.
۳۶. بلاغی، تاریخ نائین، ج ۱، ص ۲۳۰.
 ۳۷. بلاغی، همان، ج ۱، ص ۲۳۰، ج ۲، ص ۶
 -۱۵.
۳۸. عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت
 امام رضا (ع) از مدینه تا مرو، ص ۲-
 ۱۱۱.
 ۳۹. همان.
۴۰. ظاهراً مقصود روستای اناجرده (انانگرد)
 شهرستان قم می باشد.
۴۱. فروم نیک صالحی کام،
 (forum.niksalehi.com)، فوریه ۲۰۰۷.
۴۲. محمد بن حوقل، همان، ص ۱۹۴؛ افشار،
 یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۳۶۰.
۴۳. افشارسیستانی، همان، ج ۱، ص ۳۶۰؛
 سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و
 گردشگری استان یزد،
 (www.yazdchto.ir).
۸۹. ص.
 ۲۴. اقتداری، خوزستان، کوه کهکیلویه و
 ممسنی، ص ۷۰۸-۷۰۹؛ افشار سیستانی،
 یادگارهای خوزستان، ص ۹-۵۸.
 ۲۵. گتوند شهر فراموش شده،
 (gotvandcity.blogfa.com)،
 ۱۳۸۸/۶/۱.
۲۶. همان.
۲۷. شهبازی، تتائر رومز،
 (roomeztheater.com)، ۱۳۸۷/۱/۲.
۲۸. گتوند شهر فراموش شده،
 (gotvandcity.blogfa.com)،
 ۱۳۸۸/۶/۱.
۲۹. خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)
 ۱۳۸۷/۷/۳؛ و نیز رجوع شود به: اقتداری،
 خوزستان و کهکیلویه و ممسنی، ص ۳۰۲،
 ۲۳۶-۸.
۳۰. پایگاه اطلاع رسانی شهری بهبهان،
 (behbahan.inf).
۳۱. سی نیز بلاگفا کام (وبلاگ)،
 (siniz.blogfa.com).
۳۲. نسیم جنوب (وبلاگ)،
 (Nasim.jonoub).
۳۳. نوین کام،
 novinkam.sepehrblog.ir.
۳۴. سایت گالری عکس نگاه: وبلاگی در
 مورد شهر سده فارس.

۴۴. اصطخری، همان، ص ۱۵۵؛ محمد بن حوقل، سفرنامه ابن حوقل، ایران در صورۀ الارض، ص ۳-۵۲.
۴۵. افشارسیستانی، همان، ج ۱، ص ۲-۲۸۱.
۴۶. افشارسیستانی، همان، ج ۱، ص ۸-۳۶۰.
۴۷. همان.
۴۸. مصطفوی، اقلیم پارس، ص ۲-۳۶۱؛ لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۳۰۲، ۳۰۴.
۴۹. پاپلی یزدی، فرهنگ آبادیها و مکانهای مذهبی کشور، ص ۱۵۲.
۵۰. قوچانی، بررسی کتیبه‌های بناهای یزد، ص ۳۶؛ افشار سیستانی، همان، ج ۱، ص ۲۷۸.
۵۱. افشارسیستانی، همان، ج ۲، ص ۹۲۴-۹۱۷.
۵۲. باز خوانی کتیبه سنگی به وسیله گروهی از متخصصین در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی انجام گرفت.
۵۳. افشارسیستانی، همان، ج ۱، ص ۷-۱۷۳.
۵۴. حاکم نیشابوری، تاریخ نیشابور، ص ۲۰۸.
۵۵. حاکم نیشابوری، همان، ص ۲۰۸، ۲۰۱.
۵۶. همان، ۲۰۸.
۵۷. همان؛ شیخ صدوق، عیون اخبارالرضا، ج ۲، ص ۱۳۶.
۵۸. بیهقی، لباب الانساب، ج ۱، ص ۴۲۴ و ج ۲، ص ۴۴۲.
۵۹. حاکم نیشابوری، تاریخ نیشابور، ص ۲۱۱؛ منظور از تلاجرد در اینجا، تلاجرد بالا است که آرامگاه خیام نیز در آنجا قرار دارد.
۶۰. گرایلی، نیشابور شهر فیروزه، ص ۲-۳۴۱.
۶۱. شیخ صدوق، عیون اخبارالرضا، ج ۲، ص ۷-۲۹۶.
۶۲. شیخ صدوق، همان، ج ۲، ص ۱۱-۵۱؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۷۳.
۶۳. مجموعه مقاله‌های همایش علمی - پژوهش جاده ولایت (دوم و سوم)، ص ۱۲۷.
۶۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۲۷؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۹، ص ۱۲۷.
۶۵. گرایلی، نیشابور شهر فیروزه، ص ۵۱.
۶۶. المفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۰؛ طبری آملی، بشاره المصطفی، ص ۲۱۸؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۲۹۷؛ حلی، العدد القویه، ص ۲۷۶.
۶۷. در تنظیم طول و عرض جغرافیای قدمگاه‌های این جدول، از کتاب «فرهنگ آبادیها و مکانهای مذهبی کشور» محمد حسین پاپلی یزدی، استفاده شد.